
ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ՔՐԻՍՏՈՆԵՈՒԹՅԱՆ ԴՐՄԵՎՈՐՈՒՄՆԵՐԸ
ՀԱՅՈՑ ՏՈՆԱԿԱՆ ԿՅԱՆՔՈՒՄ *

ԳՈՀԱՐ ՎԱՐԴՈՒՄՅԱՆ

Բանալի բառեր՝ տոն, ժողովրդական քրիստոնեություն, ազգային-էկեղեցական տոներ, տոնացույց, տոնահանդեսային մշակույթ, հեթանոսական, Հայկյան տոմար, Հայ Առաքելական Եկեղեցի, տաճար, ծես, արարողություն:

Ազգաբանության մեջ վերջին ժամանակներս ավելի ու ավելի հաճախակի հանդիպող «ժողովրդական քրիստոնեություն» հասկացությունը, զանազան կողմերից լուսաբանվելով, աստիճանաբար իր կայուն տեղն է զբաղեցնում գիտական գրականության մեջ՝ ընկալվելով որպես ժողովրդական կրոնի ճյուղերից մեկը:

Անցյալ դարասկզբին լյութերական քարոզիչ Պաուլ Դրյուսի առաջադրած religiöse Volkskund եզրույթը սկզբնապես արտացոլել է պաշտոնական կրոնի մեջ ժողովրդական մշակույթի տարրերը կամ ժողովրդական մշակույթում՝ կրոնականի: Հետագայում տարբեր մեկնաբանությունների (նաև՝ քննադատության) արժանանալով՝ ժողովրդական կրոնը նորանոր իմաստներ է ստացել և կիրառվել քրիստոնեության, իսլամի, հրեից, հնդուական, չինական ու շատ այլ կրոնների առնչությամբ: Քրիստոնեության մեջ այն ունի տարատեսակներ՝ ժողովրդական կաթոլիկություն, ժողովրդական ուղղափառություն, որոնցից յուրաքանչյուրը հանդես է գալիս իր բազմազան դրսևորումներով¹:

* Ներկայացվել է 04. II. 2020 թ., գրախոսվել է 17. II. 2020 թ., ընդունվել է տպագրության 24. II. 2020 թ.:

¹ *Sté u D. Yoder. Toward a Definition of Folk Religion.*– “Western Folklore”, 1974, 33 (1), pp. 1–15; J. Bowker. Folk Religion.– The Concise Oxford Dictionary of World Religions. Oxford University Press, 2003 (2000); J. A. Kapałó. Folk Religion in Discourse and Practice.– “Journal of Ethnology and Folkloristics”, 2013, 1 (1), pp. 3–18; А. А. Панченко. Исследования в области народного православия: Деревенские святыни Северо-Запада России. СПб., 1998; Yu. Antonyan. Religiosity and Religious Identity in Armenia: Some Current Models and Developments.– Acta Ethnographica Hungarica, 2011, 56 (2), pp. 315–332. И. Левин. Двоеверие и народная религия в истории России (пер. с англ. А. Л. Топоркова и З. Н. Исидоровой). М., 2004.

Հայագիտության մեջ խնդրո առարկային առավել հանգամանալից անդրադարձել է Արծրունի Մահակյանը, ով «Ժողովրդական քրիստոնեության դրսևորումները միջնադարյան Հայաստանում» մենագրության մեջ այն բնութագրում է որպես ժողովրդի կողմից պարզեցված, մարդ-աստված անմիջական հարաբերությունների միջոց. «Պարզեցվում էր նախ և առաջ նոր կրոնի գաղափարախոսական հիմքը կազմող առասպելաբանությունը, դուրս են մնում բազմաթիվ երկրորդական հերոսներն ու միջադեպերը»²: Հեղինակը կարծում է, որ «հայ ժողովրդական քրիստոնեության ամենաառանձնահատուկ կողմը ժողովրդական խաչապաշտությունն է, որը միջնադարում եղել է մի ամբողջական գաղափարական և կրոնահայեցողական համակարգ»³:

Ժողովրդական քրիստոնեության մասնավոր օրինակների են նվիրված ազգագրագետների որոշ հոդվածներ⁴:

Սույն հոդվածում դիտարկելու ենք ժողովրդական քրիստոնեության երևույթը հայերիս տոնական կյանքում պահպանված սովորույթների, ծեսերի, պատկերացումների համատեքստում, որոնք հեթանոս ժամանակներից ժառանգված վերապրուկների միաձույլ են ներկայանում՝ ազգային ավանդույթակարգի զգալի մաս կազմելով: Բայց նախքան դրանց լուսաբանմանն անցնելը, տեսնենք, թե ինչ է տոնն առհասարակ, որքանով է կարևոր հասարակության համար, ինչու է բոլոր ժամանակներում զգալի դեր կատարել և հիմա էլ կատարում աշխարհի ժողովուրդների, այդ թվում՝ հայերիս կյանքում ու կենցաղում:

Տարբեր ժողովուրդների տոներին ու դրանց հետ կապված ծեսերին, սովորույթներին, հավատալիքներին և բազում այլ մանրամասների անդրադարձել են մի շարք ազգագրագետներ, պատմաբաններ, դիցաբանության ու կրոնի հարցերով զբաղվող մասնագետներ: Նրանց հետազոտություններից ակնհայտ է, որ տոնը հոգևոր մշակույթի հնագույն ոլորտներից է, հասարակության կողմից սահմանված և օրացույցում ամրագրված միջոցառում՝ նվիրված նշանակալի կամ սրբազնացված որևէ իրադարձության կամ անձի հիշատակմանը: Նշվում է տվյալ հանրության ավանդույթներին համապատասխան եղանակով, և տոնակատարության ընթացքում տեղի է

² Ա. Մահակյան. Ժողովրդական քրիստոնեության դրսևորումները միջնադարյան Հայաստանում, Երևան, 2014, էջ 5:

³ Նույն տեղում, էջ 234:

⁴ Տե՛ս Կ. Բազեյան, Գր. Աղանյան. Ժողովրդական քրիստոնեության դրսևորումները գյումրեցիների տոնածիսական վարքում. – «Գիտական աշխատություններ», ՀՀ ԳԱԱ Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոն, 2014, № 14, էջ 80–86, L. Abrahamyan, Z. Hambardzumyan, G. Shagoyan, G. Stepanyan. The Chain of Seven Pilgrimages in Kotayk, Armenia: Between Folk and Official Christianity.– Sacred Places, Emerging Spaces Religious Pluralism in the Post-Soviet Caucasus. New York, Oxford, 2018, pp. 70–96.

ունենում մարդու աշխարհիկ ու հոգևոր բնույթների անմիջական շփում, ինչը օգնում է կանոնակարգել կյանքի ամենօրյա ընթացքը⁵:

Հայագիտության մեջ նույնպես քիչ չեն ուսումնասիրությունները, որոնցում լուսաբանվում է տոնի բազմաբնույթ էությունը: Ուշադրության արժանի է եկեղեցական տոնի բնութագրումն Արտակ արքեպիսկոպոս Մանուկյանի կողմից. «Տոն նշանակում է հանդիսաւոր հանգիստ ու ազատ օր: Հանգիստ՝ առօրեայ գրադումներից, աշխատանքից, ազատ օր՝ ծառայելու և նուիրուելու համար օրուայ խորհրդին, Աստծու փառաբանութեան և կրօնական պաշտամունքին»⁶: Եվ սա պատահական բնութագիր չէ, քանզի դարեր շարունակ քրիստոնյա հայերիս հասարակական-մշակութային կյանքի կարևոր մաս են կազմել ազգային-եկեղեցական տոները, որոնք հավատավոր ժողովուրդը նշել և հիմա էլ նշում է Հայ Առաքելական Եկեղեցու հովանու ներքո:

Հրանուշ Խառատյան-Առաքելյանը հայ ժողովրդական տոներին նվիրված իր աշխատության մեջ գրում է. «Քրիստոնեության ընդունումից հետո, ինչպես աշխարհի շատ ժողովուրդների մոտ, հայ ժողովրդի ավանդական տոնացույցը ևս վերաձևվեց քրիստոնեական աշխարհայացքի և համակարգված օրացույցի կադապարով և այդ կերպ գոյատևեց ավելի քան մեկուկես հազարամյակ: Այսօրվա եկեղեցական տոնացույցն անվանապես արտացոլում է այդ մեկուկես հազարամյակի ընթացքում մեր ժողովրդի կենցաղում լիարյուն կյանքով ապրած բուն ժողովրդական և եկեղեցական տոների ամբողջությունը»⁷: Հեղինակը կարծում է, որ «տոների մեջ ամբողջացել, ընդհանրացել, նույնացել են ժողովրդականն ու եկեղեցականը: Ժողովրդականը հաճախ դարձել է եկեղեցական և ընդունվել եկեղեցու կողմից, եկեղեցական-քրիստոնեականն էլ իր հերթին դուրս է եկել եկեղեցու պատերից և դարձել ժողովրդի կենցաղի անբաժանելի մասը», այդ իսկ պատճառով էլ ժողովրդական տոները «լիիրավ կարող են կոչվել ազգային-եկեղեցական»⁸:

Անժխտելի է, որ հայոց տոնահանդեսներում, եկեղեցական արարողակարգից զատ, պահպանվել են հնամենի շատ սովորույթներ, ծեսեր, պատկերացումներ, որոնք

⁵ Տոների և ծեսերի մասին հարուստ գրականությունից տե՛ս В. Н. Топоров. Праздник. – Мифы народов мира (այսուհետև՝ МНМ), т. 2. М., 1982, с. 329–331; Календарные обычаи и обряды народов Зарубежной Европы. М., 1973, 1977, 1978, 1983; Календарные обычаи и обряды народов Западной Азии. М., 1997; Календарные обычаи и обряды народов Восточной Азии. М., 1985; С. В e l l. Ritual Theory, Ritual Practice. New York, 1992; J. G. F r a z e r. The Golden Bough: A Study of Magic and Religion (a new abridgement). Oxford University Press, 1998; Л. А. А б р а м я н. Первобытный праздник и мифология. Ереван, 1983; С. А. А р у т ю н о в, С. И. Р ы ж а к о в а. Культурная антропология. М., 2004.

⁶ Ա. արքեպ. Մ ա ն ո կ ե ա ն. Հայ եկեղեցու տոները, Թեհրան, 1969, էջ 5:

⁷ Հր. Խ ա ա տ յ ա ն-Ա ա ք ե լ յ ա ն. Հայ ժողովրդական տոները, Երևան, 2005, էջ 7:

⁸ Նույն տեղում, էջ 8: Տե՛ս նաև Հր. Խ ա ա տ յ ա ն. Տոնը և տոնահանդեսի մշակույթը Հայաստանում, Երևան, 2010, էջ 3–7:

Ժամանակի հողովույթում կենսունակ են գտնվել և, ժողովրդի ավանդապահության շնորհիվ, արմատավորվել կենցաղում: Պատմությունից հայտնի է, որ քրիստոնեության տարածման սկզբնական փուլում նոր հավատքի տաճարները կառուցվում էին հին՝ հեթանոսական մեհյանների ու այլ սրբարանների տեղում, հաճախ՝ նույն քարերով, և քրմերից ոմանք էլ դառնում էին եկեղեցու սպասավորներ: Ազաթանգեղոսը, որի «Պատմութիւն Հայոց»-ն ամբողջությամբ նվիրված է Հայոց դարձի նկարագրությանը, այս մասին գրում է գրեթե յուրաքանչյուր հեթանոսական մեհյանն ավերելու տեսարանը նկարագրելիս⁹: Իսկ երբ Գրիգոր Լուսավորչի և Տրդատ Գ-ի կողմից ձևավորվում էր նոր տոնացույցը, հնուց եկող շատ ավանդույթներ հարմարեցվեցին նոր կրոնին¹⁰, ինչն արվում էր, որպեսզի վերջինս արագ տարածվի ոչ միայն նորակազմ հոգևոր դասի շրջանում, այլև՝ ժողովրդական զանգվածների մեջ: Եվ քրիստոնեական տոների մեծ մասի նախատիպերը կարելի է գտնել հեթանոսական ծիսաստվորությանին համակարգում, որը մեծ ազդեցություն է գործել ինչպես ժողովրդական, այնպես էլ եկեղեցական տոնացույցի վրա: Արդյունքում՝ ձևավորվել է ազգային-եկեղեցական մի ուրույն տոնակարգ, որն ավելի քան 1700 տարի բավարարում է հանրության զգալի մասի հոգևոր պահանջները:

Վերը հիշատակված Ա. արքեպ. Մանուկյանն այս կապակցությամբ գրում է. «Տոնական օրերի հանդիսությունների մեջ, բացի եկեղեցական արարողություններից, իրենց գոյությունն են պահել ժողովրդական որոշ սովորույթներ և հեթանոսական շրջանից մնացած կրոնական ու ազգային ավանդույթներ. յաճախ հեթանոսական ազգային սովորույթները և քրիստոնեական տոները միասնաբար ընդելուզուած ներկայանում են եկեղեցում և ժողովրդի բարեպաշտական զգացումների մեջ: ...Դժբախտաբար, հեթանոսական շրջանից մնացած ազգային ավանդույթներին մասին կցկտուր և անորոշ գաղափար ունենք: Մեզ հասել են միայն անուններ, առանց կրոնական տոնակատարությունների և պաշտամունքի մասին գիտելիքներ տալու. մինչև իսկ չգիտենք հեթանոսական շրջանի տոների բնույթը, ...մնացել է միայն ժողովրդական սովորույթներ, որն իր արտայայտությունը գտնում է քրիստոնեական տոների հետ միաժամանակ»¹¹: Այս դիտարկումը, ելակետ ունենալով, ինքը՝ հոգևորական հեղինակը, յուրաքանչյուր տոն ուսումնասիրելիս նկատի է առնում նաև հին հեթանոսական շրջանի հետ կապը և ըստ այդմ մեկնաբանում տոնի բնույթն ու խորհուրդը:

⁹ Տե՛ս Ազաթանգեղայ Պատմութիւն Հայոց (աշխատութեամբ Գ. Տէր-Մկրտչեան եւ Ստ. Կանայեանց), Տփղիս, 1909:

¹⁰ Ա. արքեպ. Մանուկյանն այս առթիվ գրում է. «Ս. Գր. Լուսավորիչը երբ կործանեց մեհեանները, այդ վայրերում եկեղեցիներ կառուցեց և հեթանոսական տոները փոխարինեց քրիստոնեական տոներով» (Ա. արքեպ. Մանուկյանն. նշվ. աշխ., էջ 11):

¹¹ Նույն տեղում, էջ 10:

Մյուս ուսումնասիրողները նույնպես (Ասյա Օդաբաշյան, Ժենյա Խաչատրյան, Էմմա Պետրոսյան, Լիլիթ Միմոնյան, Ս. Մկրտչյան և այլք) հայ ժողովրդական տոնացույցում նկատում են դրա հնագույն շերտերը՝ բնապաշտական հավատալիքներից ակունքվող պաշտամունքային ու ծիսական տարրերը, որոնք հեռավոր անցյալից մեր օրերն են հասցրել նախաքրիստոնեական տոնահանդեսների շունչը և ոգին¹²:

Մեր դիտարկումները թույլ են տալիս արձանագրել, որ նախաքրիստոնեական անցյալի հավատքային, առասպելադիցաբանական և ծիսաարարողական համակարգի տարաբնույթ բաղադրիչներ շարունակել են գոյատևել քրիստոնյա միջնադարում ու նոր շրջանում՝ կերտելով մի ուրույն սովորության մշակույթ: Այստեղ միաձույլ հանդես են գալիս հին հավատալիքների, դիցաբանության, միջնադարյան քրիստոնեական սովորությունների և ազգային-եկեղեցական արարողակարգի զանազան տարրեր, որոնք հասարակության կյանքում ու կենցաղում այնքան նշանակալի դեր են կատարել, որ պահպանվել են դարեր շարունակ՝ հասնելով մինչև մեր ժամանակները¹³: Հոգևոր-մշակութային նման ավանդույթներն ազգաբանության մեջ ընդունված է ներառել ժողովրդական քրիստոնեություն հասկացության մեջ, քանզի ժողովուրդն է դրանց կենսականություն հաղորդողը և պահպանողը:

Տոների և հիշատակի օրերի մասին Հայաստանի Հանրապետության օրենքով, որն ընդունվել է Ազգային ժողովի կողմից 2001 թ. հունիսի 24-ին, սահմանված և ամրագրված է ներկայիս տոնական օրացույցը, որում պետական տոներին ու հիշատակի օրերին զուգակցված է ազգային-եկեղեցական հանդիսակարգը¹⁴: Հետագա լրացումներից տոնացույցը շարունակել է ճշգրտվել, սակայն խնդրո առարկա տոնակարգի

¹² Տե՛ս Ա. Օդաբաշյան. Ամանորը հայ ժողովրդական տոնացույցում. – Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն, հ. 9, Երևան, 1978, էջ 7–173, Ժ. Կ. Խաչատրյան, Է. Խ. Պետրոսյան. Համշենցիների տարեկան տոներն ու խաղերը (ԺԹ դարի վերջ – Բ դար). – Համշեն եւ համշենահայություն (գիտաժողովի նիւթեր), Երևան-Պեյրոյթ, 2007, էջ 223–246, Զ. Ս. Պետրոսյան. Праздники армян в контексте европейской культуры. Ереван, 2011; Լ. Միմոնյան. Տոնարային ծիսաշար, հ. Ա, Նոր Տարի, Սուրբ Ծնունդ, Երևան, 2006, Ս. Մկրտչյան. Հայոց տոնածիսական մշակույթ, Երևան, 2016:

¹³ Տե՛ս Գ. Դ. Վարդուհանյան. Վաղ միջնադարեան Հայաստանի հոգևոր մշակույթը (հեթանոսությունից դեպի քրիստոնեություն). – “Բազմավեպ” (Վենետիկ), 2010–2011, № 1–2, էջ 279–307, նույնի Հայոց հին հավատքի անդրադարձները ներկայիս տոնակարգում. – Երևանի Վ. Բրյուսովի անվ. պետական լեզվաբանական համալսարան. “Գրականության և մշակույթի արդի հիմնախնդիրներ” միջազգային գիտաժողով, պր. Ե, Երևան, 2014, էջ 256–264, նույնի Проявления народного христианства в современной праздничной жизни армян и русских. – «Вестник Ереванского государственного университета языков и социальных наук им. В. Брюсова», 2017, № 1, с. 639–651.

¹⁴ Տե՛ս Հայաստանի Հանրապետության օրենքը Հայաստանի Հանրապետության տոների և հիշատակի օրերի մասին. – www.parliament.am/legislation.php?sel=show&ID=1274&lang=arm.

ընդհանուր պատկերը չի փոխվել: Ընդ որում, նշված պաշտոնական փաստաթղթում ազգային տոների մի մասն է ներառված, մյուս մասը՝ ոչ, քանզի դրանք զուտ եկեղեցական տոնահանդեսներ են: Վերջիններս կանոնակարգված են Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի ամենամյա օրացույցում. դրանց մեջ կան անշարժ տոներ՝ ամրագրված նշման օրով, և շարժական՝ նշման փոփոխական օրով, ինչը պայմանավորված է դարերի ընթացքում մշակված եկեղեցական տոնացույցով:

Իսկ ինչպիսի՞ն է եղել մեր հեթանոս նախնիների տոնացույցը, և ինչպե՞ս էին նրանք նշում տոները: Հնագիտական, բանահյուսական, մատենագրական, ազգագրական, տոմարագիտական և այլ աղբյուրների համադրական քննությունը թույլ է տալիս եզրակացնելու, որ նախնյաց տոնական կյանքը հնում ընթացել է բնության երևույթներին ու փուլերին համաքայլ, մարդկանց տնտեսական գործունեությանը սերտորեն կապակցված և գործող օրացույցով կարգավորված: Տոնի ծիսաշարի գաղափարական հենքը բնապաշտական պատկերացումներն ու հավատալիքներն էին՝ կապված բնության տարրերի (հող, ջուր, օդ, կրակ) և տարերքի (որոտ-կայծակ, ջրհեղեղ, երկրաշարժ, հրաբուխ և այլն), կենդանական ու բուսական աշխարհի, երկնային լուսատուների ու մոլորակների հետ:

Տոնը հաճախ նվիրված էր լինում տվյալ բնակավայրի (կամ հանրության) հովանավոր աստծուն կամ աստվածներին (կամ էլ՝ աստվածացված տիրակալին), որոնց սրբավայրերում էլ հավաքվում էր ժողովուրդը: Տոնահանդեսը սկսվում էր տաճարի, բազիլի, մեհյանի կամ այլ սրբատեղի ներսում ու շրջակայքում, ծիսակատարությունն իրականացվում էր քրմական դասի հովանու ներքո: Հանդիսությունը կիզակետին էր հասնում աստվածներին նվերներ, ընծաներ մատուցելով, երկնավորների բարեհաճությունը նվաճելու համար բույսեր, պտուղներ, կենդանիներ, թռչուններ զոհաբերելով: Ապա բակերում, մերձակա դաշտերում կամ ժողովրդի կողմից սրբազնացված որևէ վայրում շարունակվում էր ժողովրդական տոնակատարումը, որն ուղեկցվում էր աղմկալի և խրախճալի ձեսերով, երգ ու պարով, խաղերով և մրցություններով, թատերական մանրապատումներով ու լարախաղացների ելույթներով, այլազան ուրախ և խառնամբոխ միջոցառումներով¹⁵:

Քրիստոնեությունը պետականորեն ընդունելուց հետո հայոց առաջին հայրապետ Գրիգոր Լուսավորիչը, ինչպես վերը նշվեց, հին տոների զգալի մասը հարմարեցրեց նոր կրոնին և եկեղեցական տոնացույցին: Միջնադարի տոնակարգն արդեն

¹⁵ Հին աստվածներին նվիրված տաճարների, տոների, ձեսերի, զոհաբերությունների մասին տե՛ս Կ. Վ. Մելիք-Փաշայան. Անահիտ դիցուհու պաշտամունքը, Երևան, 1963, Ս. Գ. Հմայակյան. Վանի թագավորության պետական կրոնը, Երևան, 1990 (նաև՝ Ուրարտուի կրոնի վերաբերյալ բազմաթիվ այլ աշխատություններ), Գ. Դ. Вардумян. Дохристианские культы армян. – Армянская этнография и фольклор, т. 18. Ереван, 1991, с. 59–162; Э. Петросян. Боги и ритуалы Древней Армении. Ереван, 2004.

արտացոլված էին Հիսուս Քրիստոսին, Մարիամ Աստվածածնին, Սուրբ Խաչին և սրբերին առնչվող ավետարանական պատումները: Կարգվեցին նաև տոներ՝ ի հիշատակ ազգային կամ եկեղեցական նշանավոր դեմքերի, ինչպես, օրինակ, Վարդանանց, Թարգմանչաց տոները կամ Հռիփսիմյան կույսերի օրերը: Տոնի հանդիսավոր արարողակարգը կատարվում էր եկեղեցում, վանքում, մատուռում, ժամատանը, գավիթում կամ այլ սրբավայրում՝ հոգևոր հայրերի գլխավորությամբ և հավատացյալ ժողովրդի մասնակցությամբ: Տոնահանդեսն ուղեկցվում էր հոգևոր երգերի՝ շարականների կատարմամբ, Աստվածաշնչից հատվածներ ընթերցելով և օրվա խորհրդին առնչվող արարողություններով¹⁶: Եվ ինչպես հեթանոս հնադարում, այնպես էլ քրիստոնյա միջնադարում՝ տոնահանդեսի պաշտոնական մասից հետո, ժողովրդական տոնախմբությունը՝ յուրաքանչյուր գավառում իրեն հատուկ ձեսերով ու սովորություններով, շարունակվում էր տանը կամ դրսում՝ բնության գրկում, ժողովրդի կողմից սրբազնացված բացօթյա վայրում, որևէ սուրբ քարի, ծառի, աղբյուրի մոտ՝ երբեմն ուղեկցվելով մատաղով ու ծիսական կերուխումով¹⁷:

Ներկայումս Հայաստանյայց Առաքելական Սուրբ Եկեղեցին, ըստ Մայր Աթոռի օրացույցի, ամեն տարի նշում է 50-ից ավելի շարժական ու անշարժ տոներ, որոնք բաժանվում են 3 խմբի՝ Տոներ (ուրախ կամ տխուր առիթով), Սրբոց օրեր, Պահոց օրեր: Տոներն իրենց հերթին լինում են՝ ա. Տերունի (Սուրբ Ծնունդ, Տեսանընդառաջ, Ծաղկազարդ, Զատիկ, Համբարձում և այլն), բ. Աստվածածնի (Վերափոխումն Աստվածածնի, Ծնունդ Ս. Կույսի), գ. Խաչի (Խաչվերաց, Վարագա Սուրբ Խաչ): Տաղավար տոներին (Սուրբ Ծնունդ և Հայտնություն, Զատիկ կամ Սուրբ Հարություն, Վարդավառ կամ Պայծառակերպություն, Վերափոխումն կամ Սուրբ Աստվածածին, Խաչվերաց կամ Սուրբ Խաչ) սովորաբար հաջորդում են ննջեցյալների հիշատակի օրերը՝ մեռելոցները: Տոները, որպես կանոն, սկսվում են նախորդ օրվա՝ նախատոնակի երեկոյան ժամերգությամբ¹⁸:

Քննության առնենք մի քանի տոն, որոնցում առավել ակնառու են անցյալից ժառանգված ժողովրդական տոնահանդեսին բնորոշ գծերը, տեսնենք, թե ինչ հին հավատալիքներ ու դիցաբանական կերպարներ են մասնակից եղել այս կամ այն տոնի ձևավորմանը, և թե որքանով են անցյալի ավանդույթները պահպանվել տոնի ներկայիս ծիսա-սովորույթակարգում:

¹⁶ Կարծիք կա, որ առաջին շարականները մեծ ազդեցություն են կրել հեթանոսական տաճարային երգեցողությունից [տե՛ս Գ. ր. Հակոբյան. Շարականների ժանրը հայ միջնադարյան գրականության մեջ (V–XV դդ.), Երևան, 1980]:

¹⁷ Հայաստանի տարբեր գավառներում ժողովրդական տոների ու ձեսերի մանրամասն նկարագրությունները տե՛ս «Ազգագրական Հանդես» (Շուշի–Թիֆլիս), 1–26 գրքեր, 1896–1917:

¹⁸ Տե՛ս օրացույց, 2020, Սուրբ Էջմիածին, Մայր Աթոռ:

Նոր տարի. *Տարեկիզբը հայոց մեջ տարբեր դարաշրջաններում տարվա տարբեր եղանակներին է նշվել ու մի քանի անվանումներ է ստացել՝ Ամանոր, Նավասարդ, Կաղանդ և այլն: Նոր տարին եկեղեցական տոն չէ, այլ օրացուցային, թեպետ եղել է ժամանակ, երբ տարեկիզբն ազդարարվել է Սուրբծննդյան տոնահանդեսով, և Նավասարդի 1-ը համապատասխանել է հունվարի 6-ին (ինչին կանդրադառնանք ստորև): Օրացույցի սկիզբը խորհրդանշող այս տոնը դարեր շարունակ ժողովրդի կողմից եղել է ամենասիրվածը, և, հատկապես, նրանում են պահպանվել հնուց եկող շատ ավանդույթներ, որոնցում միահյուսված են հեթանոսական ու քրիստոնեական դարաշրջանների իրողությունները:*

Վաղնջական ժամանակներում մեր նախնիները գարնան գալուստով են տարին նշել՝ Արեգ ամսվա առաջին օրը՝ մարտի 1-ին, կամ օրահավասարի օրը՝ մարտի 21-ին, երբ բնության զարթոնքի հետ կարծես վերածնվում էր ձմեռվա ցրտերին ընդհատված կյանքը: Հեռավոր անցյալում Հայկական լեռնաշխարհի բնակիչները, ովքեր տարվա չորս եղանակների բնակլիմայական գոտու առանձնահատկություններին էին հարմարեցնում իրենց կյանքն ու տնտեսական գործունեությունը, տարեգլուխը նշում էին երկրագործական, անասնապահական, արհեստագործական աշխատանքների սկիզբն ազդարարող զանազան բնապաշտական ծեսերով ու միջոցառումներով:

Պատմական ժամանակներում արդեն տարին սկսվում էր Նավասարդի 1-ից՝ այն օրվանից, երբ, Մովսես Խորենացու երկում պահպանված ավանդության համաձայն, Հայկ նահապետն ահեղ մարտում հաղթեց բռնակալ Բելին՝ դնելով Հայոց պատմության սկիզբը¹⁹: Հայք երկրի հիմնադիր, ազգածին աստված Հայկը ոչ միայն տարածական առումով է ճշգրտել հայերիս տեղը Հին Աշխարհում, այլև դարձել է ժամանակն ու դրա հաշվարկը՝ օրացույցը խորհրդանշող անվանադիր նախահայր, քանզի նրա անվամբ է կոչվել Հայոց Բուն տոմարը, իսկ նրա ուստրերի ու դուստրերի անուններով՝ 10 ամսանուններ, որոնցից առաջինը Նավասարդն էր²⁰: Տոմարագիտական հաշվարկների վրա հիմնվելով՝ Հայր Ղևոնդ Ալիշանը եզրակացրել է, որ հարկ է «առանց տարակուսանքի ընդունելու Հայկայ շրջանին և մեր ազգութեան սկիզբը՝ Քրիստոսէ առաջ 2492 տարին և մեր ազգային գերագոյն սունին համար օգոստոսի 11–23-ը»²¹:

¹⁹ Հայկ նահապետի պատմությունը տե՛ս Մովսիսի Խորենացույ Պատմութիւն Հայոց (քննական բնագիրը և ներածութիւնը Մ. Աբեղեանի և Ս. Յարութիւնեանի), Երևան, 1991, գ. 1, գլ. Թ–ԺԳ:

²⁰ Ինչպես Անանիա Շիրակացին է նշում՝ «Նաւասարդի, Հոռի, Սահմի և Մահեկի, Արեգ, Մարերի դասերք էին Հայկին. Տրէ, Քաղոց, Արաց և Հրոտից որդիք էին Հայկին: Բսկ մարգաց և հարաւանց, գոր այժմ ահկի կոչեն, այս ի գործոց անուանեցան, զի այն ժամանակս ամառնային էին սոքա» (Ա ն ա ն ի ա Շ ի ր ա կ ա ց ի. Տիեզերագիտութիւն և տոմար, Երևան, 1940, էջ 76–77):

²¹ Ղ. Ալիշան. Յուշիկք հայրենեաց Հայոց, հ. Ա, Վենետիկ–Սբ. Ղազար, 1869, էջ 95:

Նավասարդը հնում շատ մեծ ժողովրդականություն էր վայելում և նշվում էր մոտ երկու շաբաթ: Ազաթանգեղոսն այն բնութագրել է որպես Ամանոր դիցի և նորահաս պտուղների ուրախալի տոն. «... դիցն Ամանորոյ ամենաբեր նոր պտղոց տաւնին, հիւրընկալ դիցն Վանասորի, զոր յառաջագոյն իսկ ի նմին տեղոջ պաշտէին յուրախութեան Նաւասարդ աւուր»²²: Տարվա ամենակարևոր տոնահանդեսը լինելով՝ այն նվիրված էր Անահիտ, Արամազդ, Աստղիկ, Վահագն, Նանե, Միհր, Տիր դիցերին ու դիցուհիներին, որոնց 7 զոհասեղանները գտնվում էին Աշտիշատում՝ Արածանիի ափի նշանավոր պաշտամունքային կենտրոնում: Տարոն ու Բագրևանդ գավառների սահմանագլխին, Նպատ լեռան շրջակայքում և, հատկապես, Բագավանում էին հավաքվում համաշխարհական տոնախմբության մասնակիցները՝ արքան իր ոսկեդիպակ շքեղ վրանով, նախարարները, իշխաններն ու հոգևորականներն իրենց գունագեղ վրաններով և, վերջապես, ուխտավորները՝ հասարակ վրաններով:

Նավասարդի առաջին օրը մեր հեթանոս նախնիները բերքահավաքի, հունձքի, ընտանի կենդանիների ծնի տոնախմբություններ էին անում: Տոնակատարման մնացած օրերին հողագործը ցուցադրում էր հավաքած բերք-բարիքը, խաշնարածը՝ ստացած մթերքը, արհեստավորը՝ պատրաստած իրը: Հավատում էին, թե աստվածներն այդ օրերին լողանում են Եփրատ և Արածանի գետերում, հետո բարձրանում մոտակա գագաթներն ու դիտում տոնահանդեսը, որի մասնակիցներին օթնան էր տալիս Վանատուր հյուրընկալ աստվածը:

Նավասարդյան խաղերն էին անցկացվում տոնի ընթացքում, որոնց ժամանակ մարզիկները մրցում էին տարբեր մարզաձևերում՝ վազք, հեռացատկ, կռիամարտ, գնդակահատ, ըմբշամարտ, ձիարշավ, ռազմական խաղեր՝ սրամարտ, սուսերամարտ, նիզականետում, տեղի էին ունենում զորավարժություններ և այլն: Տոնահանդեսը զարդարում էին նաև արվեստների՝ երգի ու պարի, գուսանական և ճարտասանական ելույթների մրցույթները: Հաղթողների գլխին վարդահյուս պսակ էին դնում ու մեծարում «պսակավոր» տիտղոսով: Այս համաշխարհական տոնահանդեսի առավոտն ու արքայական որսարշավն է կարոտով հիշում Արտաշես արքան իր կյանքի վերջալույսին՝ ասելով.

Ո՛ տայր ինձ զծուխ ծխանի
Եվ գառաւօտն Նաւասարդի,
Զվագելն եղանց եւ զվարգելն եղջերուաց,
Մէք փող հարուաք եւ թմբկի հարկանեաք,
Որպէս օրէն է թագաւորաց²³:

²² Ազաթանգեղայ Պատմութիւն Հայոց, 836:

²³ Տէ՛ս Կ. Կոստանէսնց. Գրիգոր Մագիստրոսի Թղթերը, Ալեքսանդրապոլ, 1910, թուղթ 33, էջ 87:

Ողջ միջնադարի ընթացքում, որքան էլ բարեփոխումներ են կատարվել Հայոց Մեծ և Փոքր տոմարներում, Նավասարդը նշվել է կամ օգոստոսի 11-ին, կամ մարտի 1-ին, կամ էլ՝ մարտի 21-ին: Բացառություն է 1759 թ. Միսենոն Երևանցի կաթողիկոսի կազմած նոր «անշարժ» տոմարը, որում տարեակիզբ սահմանվեց հունվարի 6-ը. թերևս այն տրամաբանությամբ, որ քանզի մեր թվարկությունը սկիզբ է առնում Քրիստոսի ծննդյան թվականից, տարին էլ պետք է սկսվի նրա ծննդյան օրվանից: 1807 թ. Մինաս Կամսարականը (Երևանցի) ևս տոմարը բարեփոխելով՝ տարեգլուխը հարմարեցրեց Տիրոջ ծննդյան օրվան: Սակայն Սուրբծննդյան տարեմուտը կարճ տևեց՝ շուտով փոխարինվելով դարերի փորձություն անցած գարնանային կամ ամառային տարեակզբի ավանդույթներով²⁴:

Ուշ միջնադարում Նավասարդը նշվում էր աշնան վերջերին՝ նոյեմբերի 10-ին հաջորդող կիրակի օրը՝ այգեկութից ու նախրաթողից հետո, երբ բերքահավաքը և խաշնարածական աշխատանքներն արդեն ավարտված էին, տնտեսական տարվա շրջափուլն էլ եզրափակված, ու հայ մարդը հանգիստ կարող էր վայելել տոնը: Եվ թեպետ աշնանային Նավասարդը գրանցված չէր ոչ եկեղեցական, ոչ էլ քաղաքացիական տոնացույցում, նրա ծիսակարգը նույնպես միտված էր ոչ միայն նոր տարվա սկիզբն ազդարարելուն, այլև բնության բերրիությունն ու դրանով պայմանավորված՝ հասարակության բարօրությունն ու կյանքի յիությունն ապահովելուն²⁵:

Նավասարդը ժողովրդական ավանդույթում դարեր շարունակ պահպանվել է որպես ամենասիրելի տոներից մեկը՝ տարբեր գավառներում հանդես գալով տարբեր ծիսակարգերով: Ներկայիս եկեղեցական տոնացույցում այն դրսևորվում է որպես Բուն Հայոց թվականի սկիզբ. Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի օրացույցի առաջին էջում, Տիրոջ թվականի հետ միասին, ամեն տարի ամրագրվում է նաև Հայկյան թվականը՝ Բ. ա. 2492 թվից հաշված²⁶:

Հայոց մեջ Նոր տարին հունվարի 1-ին սկսել են նշել ոչ վաղ անցյալում, համաձայն ընդհանուր քրիստոնեական ավանդույթի, ընդ որում՝ արևմտահայ միջավայրում և որոշ գաղթօջախներում XIX դարից ի վեր, արևելահայ միջավայրում՝ XX դարի սկզբներից: Այժմյան Ամանորն անցյալից ժառանգել է տոնի համաժողովրդական բնույթը,

²⁴ Տոմարական այս մանրամասները տե՛ս Հ. Ս. Բ ա դ ա լ յ ա ն. Օրացույցի պատմություն, Երևան, 1970, էջ 116, Բ. Ե. Թ ու մ ա ն յ ա ն. Տոմարի պատմություն, Երևան, 1972, էջ 117–131:

²⁵ Ամանոր-Նավասարդի մասին առավել մանրամասն տե՛ս Ա. Օ դ ա բ ա շ յ ա ն. նշվ. աշխ., էջ 7–173:

²⁶ Օրացույց, 2020, էջ 1: Հայկ նահապետի, Բուն Հայոց թվականի և Նավասարդի մասին տե՛ս Գ. Վ ա ր դ ու մ յ ա ն. Հայկագունները և Նավասարդյան տոները. – «Հայկագունիներ. առասպել և պատմություն» միջազգային գիտաժողովի հոդվածների ժողովածու, Երևան, 2013, էջ 212–221:

ուրախալի միջոցառումները, իրար նվերներ անելու և այցելություններ կատարելու սովորույթը, տոնաձառ զարդարելու ու տոնապետ պապի ավանդույթները և այլն: Հիմա մենք ամանորյա սեղանը լցնում ենք բոլոր տեսակի ուտեստներով և ըմպելիքներով, թեպետ ըստ եկեղեցական օրացույցի՝ պահոց շրջան է, որն ավարտվում է Սուրբ Ծնունդին՝ հունվարի 6-ին: Նոր տարվա առատ սեղանը վերջին ժամանակներում ձևավորված ավանդույթ է, որի հիմքում ընկած է տարին լիությամբ սկսելու հանրային ձգտումը:

Տարեմուտի տոնն ուղեկցվել և ուղեկցվում է տոնաձառով ու տոնապետով: Անցյալում տոնաձառը հասկերից էր հյուսվում և զարդարվում էր թարմ կամ չոր մրգերով ու ինքնաշեն խաղալիքներով. հիմա, քանի որ Ամանորը ձմռանն է տոնվում, փշատերև եղևնին կամ սոճին են տոնաձառ դարձել: Տոնաձառի ավանդույթը նույնպես հնագույն ծագում ունի և ակունքվում է ծառին աղերսվող բնապաշտական հավատալիքներից, որը դարերի ընթացքում բյուրեղացել է Կենաց Ծառի վերաբերյալ պատկերացումներում: Արևելահայ միջավայրում տոնապետը Պարթև պապն էր քուրքը հագին, գավազանը ձեռքին, արևմտահայ միջավայրում՝ Կաղանդ պապը²⁷: Այնուհետ Ձմեռ պապն ու Չյունանուշը դարձան Նոր տարվա տոնավարները, ապա՝ Սանտա Կլաուսը, որը, իբր, հյուսիսային Լապլանդիայից է ճամփա ընկնում՝ ոսկե կառքին ոսկե եղջերուներ լծած, և որի իրական նախատիպն է եղել III–IV դդ. սահմանագլխին ապրած, բարեգթությամբ հայտնի Սուրբ Նիկողայոս Զմյուռնիացի Սքանչելագործ հայրապետը²⁸:

Վերջին ժամանակներս նկատվում է ամառային Նավասարդի ավանդույթների, այդ թվում և Նավասարդյան խաղերի վերականգնման գործընթաց, որը զարգացման միտում ունի: Ցանկալի կլիներ նաև ձմեռային Ամանորի տոնապետ Պարթև պապի վերադարձը ժողովրդական ծիսակարգ, ինչը լրացուցիչ ազգային երանգ կհաղորդեր տոնակատարությանը:

Սուրբ Ծնունդ (Աստվածահայտնություն). Հայ Առաքելական Եկեղեցու ամենամեծ տոնն է Հիսուս Քրիստոսի Ծնունդը և Հայտնությունը, որ նշվում է Մկրտության հետ հունվարի 6-ին՝ անխաթար պահելով հին համաքրիստոնեական ավանդույթը²⁹:

²⁷ Անունը լատիներեն calendae – “նորայուսին, ամսագլուխ” բառից է: Պարթև, Կաղանդ և Ձմեռ պապերի ու տոնաձառի մասին տե՛ս Ա. արքեպ. Մանուկեան. նշվ. աշխ., էջ 30–35:

²⁸ Տե՛ս Սուրբ Նիկողայոս Հայրապետի սքանչելիքների մասին. – Վարք Սրբոց, հ. Գ, Սբ. Էջմիածին, 2010. – surbzoravor.am/post/view/surb-nikoghayos-hayrapeti-sqancheliqneri-masin; Սուրբ Նիկողայոսի Սանտա Կլաուս դառնալու պատմությունը տե՛ս B. Handwerk. From Saint Nicholas to Santa Claus. – www.national-geographic.com/news/2018/12/131219-santa-claus-origin-history-christmas-facts-st-nicholas/; Who is Saint Nicholas. www.stnicholascenter.org/who-is-st-nicholas/.

²⁹ Հռոմի եկեղեցին IV դ. որոշում ընդունեց Տիրոջ Ծնունդը նշել դեկտեմբերի 25-ին, մկրտությունը՝ հունվարի 6-ին: Պատճառներից մեկն էլ, թերևս, այն էր, որ Հռոմեական կայս-

Անցյալում իստագույնս պահպանվել է տոնին նախորդող պասք, որը բացվել է միայն Սուրբ Ծնունդին՝ ձկնով, կարմիր գինով, առատ յուղով եփված քաղցր կամ անխառն փլավով ու մյուս ծիսական ուտեստներով³⁰: Տոնը ներառում է Ջրօրհնեքի արարողությունը նախատոնակի Ճրագալույցին՝ խորհրդանշելով Հիսուսի մկրտությունը Հորդանան գետում Հովհաննես Մկրտչի կողմից:

Օձյալ Փրկչի կերպարը նույնպես իր նախատիպերն է ունեցել հին կրոններում, որոնցում քիչ չեն եղել ժողովրդի ու երկրի հովանավորներ, ովքեր իրենց հերոսական վարքով փրկչական գործառույթ են իրականացրել: Հին հայոց դիցապաշտական համակարգում նման կերպարներ էին Հայկյանները, որոնք հայ ցեղը ձևավորեցին և կերտեցին Հայք աշխարհը՝ ետ մղելով բռնակալ օտարներին: Եվ գուցե սա էր գաղափարաբանական պատճառներից մեկը, որ հոգևոր լույսը մարմնավորող Հիսուս Քրիստոսի ուսմունքն առաջինը պետականորեն ընդունվեց հայոց միջավայրում, որտեղ Սուրբ Ծնունդն արդեն 1700 տարուց ավելի է, ինչ նշվում է Հայ Առաքելական Եկեղեցու արարողակարգով և ժողովրդական սովորույթներով:

Որքան էլ տոնը եկեղեցական է, ժողովուրդը մեծապես մասնակից է թե՛ հունվարի 5-ի Սուրբծննդյան պատարագին, թե՛ դրան հետևող Ջրօրհնեքին: Հանդիսավոր արարողությունից հետո մարդիկ օրհնված մոմեր և ջուր են տանում տուն՝ հավատալով, որ դրանք բարեբեր ու բուժիչ հատկություններ ունեն և իրենց զերծ կպահեն դժբախտությունից ու հիվանդությունից: Մինչ օրս պահպանված այս սովորույթներն ուղեկցվում են Ճրագալույցի պատարագին հնչող Փրկչի ծննդյան ավետիսի՝ «Քրիստոս ծնաւ և հայտնեցաւ, մեզ և ձեզ մեծ աւետիս», «Օրհնեալ է յայտնութիւնը Քրիստոսի» խոսքերով, որոնք հավատալով ժողովրդի մեջ տարածված են որպէս իրար ողջունելու, միմյանց առնչվելու բանաձև և նոր լիցք են հաղորդում հնամենի ավանդույթին: Ներկայումս Սուրբ Ծնունդը հանրության կողմից ընկալվում է որպէս Ամանորին հաջորդող ազգային-եկեղեցական տոնահանդես, որն արտացոլում է հայերիս աշխարհիկ-հոգևոր նկարագրերի միասնությունը, և որին հաղորդակցվում ենք անցյալից ժառանգված կարգով:

րությունում տարածված միթրայականությունը մրցակցում էր նորամուտ քրիստոնեության հետ: Կարծիք կա, որ տակավին ձևավորման փուլ ապրող Կաթողիկե եկեղեցին Սուրբծննդյան տոները հարմարեցրեց միթրայական օրերին, որպեսզի նոր կրոնն արագ տարածվի, և հնդիրանական աշխարհից Հռոմ հասած Միթրայի պաշտամունքը տեղը զիջի Քրիստոսի ուսմունքին, ինչն աստիճանաբար տեղի ունեցավ: Այս թեզն ինչքան կողմնակիցներ, այնքան էլ հակառակորդներ ունի և ժխտվում է հիմնականում աստվածաբանների ու հոգևորականների կողմից. ինչպես Ա. արքեպ. Մանուկյանն է նկատում՝ «Յիսուսի Ծննդեան թուականը դաւանական հարց չէ, այլ լոկ տոմարական հաշիվ, և այս օրերին այլևս վիճելի խնդիր չէ եկեղեցիների համար» (Ա. արքեպ. Մանուկյան. նշվ. աշխ., էջ 46):

³⁰ Սուրբ Ծնունդի մասին առավել մանրամասն տե՛ս նույն տեղում, էջ 39–50:

Տրդնեզ (Տեառնընդառաջ). *Տրնդեզը նույնպես ակունքվում է հնագույն ժամանակներից: Այն նվիրված էր արևային աստված Միհրին, նշվում էր ձմռան ցրտերին՝ փետրվարի 14-ին, և ամիսն էլ հայկական օրացույցում կոչվում էր Մեհեկան, այսինքն՝ Միհրական: Տոնն աղերսվել է հուր երկնային արևի և հուր երկրային կրակի պաշտամունքին: Տրնդեզի խարույկով մեր նախնիները նպատակ են ունեցել հողը տաքացնելու՝ այդպիսով բնության ուժերին գորակցելու, որպեսզի գարունը շուտ գա և ջերմ օրեր բերի:*

Քրիստոնեության շրջանում հին տոնի ժողովրդական ծեսերը պահպանվել են: Դարձյալ խարույկ են վառել, շուրջը պտտվել, երգել-պարել, իսկ երբ կրակը հանդարտվում էր, իրար ձեռք բռնած ցատկում էին վրայով, հասկապես նորապսակ զույգերը՝ պսակի զգեստը հագած (“մի տեսակ կրկնապսակ էր կատարվում, երկրորդ հարսանիք”³¹), որպեսզի կրակի սրբագործող ուժը նորակազմ ընտանիքից հեռացնի չարը և զույգին պտղաբերություն ապահովի: Այս նպատակին առավել հաստատապես հասնելու համար հաճախ հարսի ու փեսայի զգեստների փեշերից թելեր էին հանում ու նետում կրակի մեջ: Կրակի մոխիրը շաղ էին տալիս դաշտերում, որ բերքն առատ լինի, խարույկի ծխի ուղղությամբ էլ զանազան գուշակություններ անում: Այդ մոխրից, որին բուժիչ ու բարեբեր հասկություններ էին վերագրում, լցնում էին ծննդկանի և հիվանդի ապուրի, ընտանի կենդանիների կերի մեջ, քսում էին երեխաների վզին ու դեմքին, որպեսզի չհիվանդանան, հաց թխելիս մի պտղունց զցում թոնրի կրակի մեջ և այլ պահպանիչ գործողություններ անում:

Եկեղեցական տոնացույցում Տրնդեզը վերածվել է մանուկ Հիսուսի տաճարընծայման տոնի և կոչվել Տեառնընդառաջ՝ “Տոն քառասնօրյա գալստեանն Քրիստոսի ի տաճարն”³²: Տոնի բովանդակությունն այն է, որ Մարիամն ու Հովսեփը նորածնին տանում են տաճար՝ Աստծուն ընծայելու, որտեղ նրանց ընդառաջ է գալիս խոր ծերության հասած Միսնոն ծերունին: Նա իր գիրկն է առնում մանկանը և գոհություն հայտնում Աստծուն, որ տեսավ փրկության լույսը: Տեառնընդառաջի հիմնական խորհուրդը լույսի ներբողն է՝ “Լոյս ի յայտնութիւն հեթանոսաց”, Հիսուս Քրիստոսի փառաբանումը որպես “անսկիզբ բանի”, Սուրբ Կույսից մարմին ստանալը՝ Աստծո որդու մարդեղանալը և տաճարին ընծայվելը³³:

Ինչպես անցյալում, այժմ էլ Տեառնընդառաջի նախատոնակին՝ փետրվարի 13-ի երեկոյան ժամերգությանը, հայկական բոլոր եկեղեցիներում երգվում են տոնի շարականները, որից հետո ներկաներին բաժանվում են մումեր, իսկ հանդիսադիր եկեղեցականը վառում է խորանի սեղանին դրված մումերը: Ժամերգությունից հետո

³¹ Հր. Խ ա ո ա տ յ ա ն-Ա ռ ա ք է լ յ ա ն. նշվ. աշխ., էջ 54:

³² Տե՛ս Օրացոյց, 2020, 13-14 փետրվարի:

³³ Տեառնընդառաջի մանրամասն նկարագրությունը տե՛ս Ա. ա ռ ք է պ. Մ ա ն ո կ ե ա ն. նշվ. աշխ., էջ 59-70:

հավատացյալները վառում են իրենց մոմերն ու տանում տուն: Երեկոյան թե՛ եկեղեցու, թե՛ տների բակերում խարույկներ են վառվում, որոնց շուրջ տեղի են ունենում այն ծեսերը, որոնք ժառանգվել են հինավուրց Տրնդեզից՝ երգ, պար, ուրախություն, կրակի վրայով ցատկել: Այս առթիվ Ա. արքեպ. Մանուկյանը գրում է. «Եկեղեցական արարողությունից յետոյ, հինավուրց սուտորութեան համաձայն, եկեղեցու բակում կրակ է վառուում: Հրաւտութեան մասին քրիստոնէական և եկեղեցական որևիցէ օրենք և կանոն գոյութիւն չունի: Ընդհակառակը՝ տոնացոյցի մէջ կրակ վառելը և շուրջը պտտուելը համարուում է խոտելի, դատապարտելի որպէս հեթանոսական շրջանից մնացած սովորութիւն»³⁴: «Խոտելի է շրջելն զհրով» գրված է Մայր Աթոռի «Օրացոյց»-ի փետրվարի 13-ի էջում:

Տեստերնդառաջի խարույկավառությունը, անկասկած, սերում է հեթանոս ժամանակների միհրական տոների արևապաշտական և կրակապաշտական ծեսերից, Տրնդեզ անունն էլ հայոց Տիր աստծո հետ է կապվում, ով Արամազդի դպիրն էր, երազահան ու երազացոյց, պաշտվում էր Երազմույն վայրում: Միհրն էլ արևի ու կրակի աստվածն էր, բարության, իրավունքի և արդարադատության հովանավորը, որին ձոնված սրբարաններից Գառնիի տաճարը հեթանոս անցյալից պահպանված միակ տաճարն է այժմյան Հայաստանում³⁵: Միհրի պաշտամունքն այնքան է սիրված եղել հայոց մեջ, որ միջնադարում նոր մարմնավորումներ է ստացել «Մասնա Ծռեր» էպոսի Մեծ և Փոքր Միերների կերպարներում, մինչդեռ Հին Աշխարհում՝ Հնդկաստանից մինչև Հռոմեական կայսրությունը ներառյալ, մեծապես տարածված Միթրայի պաշտամունքը՝ միթրայականությունը, իր տեղը զիջել է քրիստոնեությանն ու մահմեդականությանը³⁶:

Ներկայումս Տրնդեզն ավելի ու ավելի մեծ ժողովրդականություն է վայելում ինչպես Հայաստանում և Արցախում, այնպես էլ Միջուրքում. ամենուր տոնակատարությանը մասնակցում են նորապսակներն ու նրանց հարազատ-բարեկամները՝ տոնն իրավամբ վերածելով կրկնապսակի:

Ծաղկազարդ. Չմեռը կամաց-կամաց նահանջում է, յոթաբարթյա Մեծ Պասն ավարտին է մոտենում զարնանային երկու տոնով՝ Ծաղկազարդով և Զատիկով, որոնք

³⁴ Նույն տեղում, էջ 59–60:

³⁵ Միհրի մասին տե՛ս Գ. Դ. Երվանդյան. Бог солнца Миhr – покровитель добра и справедливости у армян.– Вопросы истории Армении (сборник научных статей), НАН РА, Институт истории. Ереван, 2014, № 15, с. 3–19.

³⁶ Հայոց Միհրի և հռոմեական Միթրայի համեմատական քննությունը տե՛ս Գ. Դ. Երվանդյան. Мифо-эпический образ армянского Миhr в контексте сравнительного анализа с римским Митрой.– Международная конференция «Трансформационные процессы в эпоху Принципатата. Включение Рима в осевое время». Российско-Армянский (Славянский) университет. Ереван, 2015, с.191–219.

հնում խորհրդանշել են տաք օրերի գատումը ցրտերից, բնության զարթոնքն ու կյանքի վերածնունդը:

Ծառ ու ծաղկի, շրջակա բուսական աշխարհի հետ մարդու ամենօրյա անմիջական շփումներով պայմանավորված՝ ձևավորվել են տարբեր բուսատեսակների, պտուղի, տերևի, հասկի հետ կապված զանազան երկրագործական հավատալիքներ: Մրանք սկիզբ են դրել Համաշխարհային կամ Տիեզերական ծառի (Arbor Mundi) գաղափարին, որը միավորում է աշխարհի բոլոր ոլորտները՝ ճյուղեր-երկինքը, բուն-երկիրը, արմատներ-ստորերկրայքը: Համաշխարհային ծառի տարբերակները՝ Կենաց կամ Դրախտի, Պտղաբերության, Երկնային, Բնացության, և հակադիր՝ Չարի, Մահվան, Անդրաշխարհի ու այլ նման ծառերն առնչվում են Երկրի առանցքի (Axis Mundi), Համաշխարհային լեռան, Համաշխարհային մարդու կամ Առաջնամարդու մասին առասպելություններին³⁷:

Ծաղկազարդը, ակունքվելով նշված հնամենի պատկերացումներից, բնության վերածննդի տոն էր, երբ նշմարելի էր ծառերի բողբոջումն ու առաջին ծաղիկների հայտնվելը դաշտերում: “Ծաղկազարդի օրը ժողովրդական սովորությունների միջոցով սոսակատարում էր զարնանային եղանակի սկզբնաւորութիւնը”³⁸: Ծաղկազարդը ժողովրդի մեջ կոչվել է նաև Ծառզարդար, Ծառկոտրուկ, քանզի այդ օրը տները, տաճարները զարդարել են արմավենուց, ձիթենուց, ուռենուց կտտրած ճյուղերով ու ռոստերով: Որպես եկեղեցական տոն՝ այն Մեծ Պասի նախավերջին՝ Գալստյան կիրակին է և նշվում է Չատկից մեկ շաբաթ առաջ՝ հիշատակելով Քրիստոսի երկրորդ գալուստն ու կրելով փրկագործության խորհուրդը: “Յիսուսը հանդիսաւոր կերպով, նստած աւանակի վրայ, մուտք է գործում Երուսաղէմ: Ժողովուրդը խանդավառ ընդունելութիւն է ցոյց տալիս ձիթենու և արմաւենու ռոստեր առած և զգեստները ճանապարհի վրայ փռած, որպէսզի նրանց վրայով անցնի, և աղաղակում է՝ “Ովսաննա՛, օրհնութիւն նրան, որ գալիս է Տիրոջ անունով”³⁹:

Տոնի ժողովրդական ավանդույթով ողջ համայնքը հավաքվում էր եկեղեցում՝ մասնակից լինելու ուռենու ճյուղերն օրհնելու արարողությանը: Շաբաթից կիրակիի կեսգիշերն անց ողջ եկեղեցին լցվում էր ուրախ ձայներով ու երեխաների աղմուկով: Մեծ Պասի ընթացքում առաջին անգամ նշանադրություններ էին կատարվում եկեղեցում, նույնիսկ այն դեպքերում, երբ նշանվել ձգտողներից որևէ մեկի ծնողները դեմ էին այդ միությանը, Ծաղկազարդի գիշերվա նշանը համարվում էր Աստծո օրհնած և ընդունելի: Տոնի այժմյան արարողակարգը հիմնականում պահպանել է անցյալի ավանդույթը՝

³⁷ Այս ամենի մասին հարուստ գրականությունից տե՛՛ր R. Cook. The Tree of Life. Image of the Cosmos. New York, 1974; В. Н. Т о п о р о в. Растения.– МНМ, т. 2, 1982, с. 368–371; Ն ու լ յ ն ի Մировое дерево, т. 1, 2. М., 2010.

³⁸ Ա. ա ր ք ե պ. Մ ա ն ո կ ե ա ն. նշվ. աշխ., էջ 113:

³⁹ Նույն տեղում, էջ 107:

ուռենու ճյուղերի օրհնությունը, պասկադրությունները, որոնց առթիվ բացվում է խորանի վարագույրը, որ փակ էր Մեծ Պասի ընթացքում: Տոնին մասնակից ժողովուրդը օրհնված ճյուղերն ու պսակները տուն է բերում և պահում մինչև հաջորդ Ծաղկագարդ:

Անշուշտ, ծառի ու ծաղկի պաշտամունքից ակունքվող այս տոնի հնամենի խորհուրդը քչերին է հայտնի, նույնքան քիչ է հայտնի նաև տոնի քրիստոնեական բովանդակությունը, սակայն ժողովուրդը հիմա էլ սիրով մասնակից է լինում գարնան գարթոնքն ու կյանքի հարատևությունն ավետող, նորակազմ ընտանիքն օրհնող տոնահանդեսին, եկեղեցուց տուն վերադառնալով՝ հույսերով ու լավագույն սպասումներով լի տրամադրությամբ:

Զատիկ. Ծաղկագարդի հաջորդ կիրակի օրը նշվող Զատիկը՝ Հիսուսի Հրաշափառ Հարության տոնը, քրիստոնյա աշխարհի ամենակարևոր տոնահանդեսներից է և Հայ Եկեղեցու հնագույն տաղավար տոներից մեկը: Զատիկ հասկացությունը եկեղեցին մեկնում է որպես մարդու գատումն իր մեղքերից, առավել ևս այս տոնին նախորդել է Մեծ պասը, որի հիմնական գաղափարը պահեցողության միջոցով մաքրվելն է, մեղքերից ազատվելը: Պողոս առաքյալը Հիսուսին հենց Զատիկ էլ կոչում է՝ «Քրիստոս, մեր զատիկը, մորթվեց»⁴⁰, և, հատկապես, «յարութեան դէպքի ու գաղափարի շուրջ է որ միացան ու հաւաքուեցին սկզբնական շրջանի քրիստոնեաները և Քրիստոսի ծնունդն ու Յարութիւնը գլխաւոր և կարևոր տօները համարուեցին»: Եվ «... եթէ Յարութիւնը կատարուած դէպքի ճիշտ և ուղիղ արտայայտիչ բառն է համարոււմ, Զատիկը գործ է ածոււմ միայն օրուայ տօնը հայեցի տարագով բացայայտելու համար»⁴¹:

Հեթանոս ժամանակներում գարնանային այս տոնը պատկերացվել է որպես սառն օրերից տաք օրերի գատումը, երբ բնությունն արդեն կանաչ է հագնում, զարթնում ու վերածնվում ձմռան նիրհից: Ժողովրդական պատկերացմամբ՝ Հազարան հավքը նստում է Մասիսի գագաթին ու բազմագույն ձվեր ածում, որոնք գլորվելով սարն ի վար՝ դառնում են երփներանգ ծաղիկներ, ու գարունը գալիս է Հայոց աշխարհ: Հնում Զատիկը գարնանային օրահավասարին է նշվել՝ լինելով բնապաշտական այն տոնակատարությունը, որն ազդարարում էր Նոր տարվա՝ Ամանորի սկիզբը, կյանքի վերածնունդն ու զարթոնքը ցրտերից հետո:

Հայ Առաքելական Եկեղեցին Քրիստոսի Հարության տոնահանդեսը նշում է մարտի 21-ին հաջորդող լիալուսնի կիրակի օրը: Հավատացյալները միմյանց ողջունում են «Քրիստոս յարեաւ ի մեռելոց», «Օրհնեալ է յարութիւնը Քրիստոսի» խոսքերով: Տիեզերքի՝ անսկիզբ ու անվախճան բնույթն են խորհրդանշում Հիսուսի մահն ու վերածնունդը, նրա հարությունը և երկինք համբառնալը: Դիցաբանական նախատիպերը մեռնող-հառնող աստվածներն են եղել՝ շումեր-աքքադական Դումուզին, բաբելական

⁴⁰ Աստուածաշունչ Մատեան Հին և Նոր Կտակարանների (վերահրատարակություն), Երևան, 1999 (Կորնթացիներին, Ա, 5):

⁴¹ Ա. արքեպ. Մանուկեան. նշվ. աշխ., էջ 134:

Թամնուզը, փռուզիական Ատտիսը, եգիպտական Օսիրիսը, հունական Ադոնիսը, հնդկարիական Միթրան և այլք: Հայոց դիցական միջավայրում այդպիսիք էին Արա Գեղեցիկը և Միհրը՝ արևային կերպարներ, որոնք իրենց հեռանալով ու վերադարձով խորհրդանշում էին բնության անվերջ շրջապտույտը:

Հեթանոսությունից քրիստոնեությանն են անցել նաև հին ժողովուրդների առասպելներում տեղ գտած Համաշխարհային կամ Տիեզերական նախաստեղծ ձվի (Mundane Egg) մասին պատկերացումները, որից ծնվում է ողջ աշխարհը: Հաճախ այն հենց Արարիչն է, որն ստեղծում է երկինքն ու երկիրը սպիտակուցից և արևը՝ դեղնուցից⁴²: Հիսուսի Հարության տոնում ձուն նոր կյանքի խորհրդանշն է՝ զատկական ծիսակարգում հանդես գալով հավկիթի տեսքով: Պատահական չէ, որ քրիստոնյա ժողովուրդների միջավայրում պահպանված սովորույթներից ամենատարածվածն են հավկիթ ներկելն ու հավկիթախաղը:

Հայերիս կենցաղում Չատկվա ծիսական ուտեստներն են ձուկը, քաղցր փլավն ու գինին, որոնք զարդարում էին նաև Սուրբ Ծնունդի կամ ժողովրդի մեջ Փոքր Չատիկ կոչվող տոնի սեղանը: Չատկական խորհրդանշաններից են գարնանային թարմ կանաչեղենը, ծլեցրած հատիկեղենը⁴³ և զատիկ միջատը, որը որոշ բարբառներում կոչվում է Մարիամաբլոջ, այսինքն՝ Տիրամոր միջատ⁴⁴:

Վարդավառ. Ամառային շոգերին է նշվում Վարդավառի բնապաշտական ջրատոնը, որը նույնպես նախաքրիստոնեական ծագում ունի: Հայտնի է, որ ջուրն աշխարհակազմ հիմնարար տարերքներից է, որը հնագույն առասպելներում հանդես է գալիս որպես նախասկիզբ, ամենայն ինչի էլման վիճակ: Երկնային, երկրային և ստորգետնյա ջրերի մասին հավատալիքներ են ձևավորվել բոլոր ժողովուրդների մեջ: Աշխարհարարման առասպելներում պատմվում է, թե ինչպես ողջ երկրագունդը դուրս է հանվում նախաստեղծ Օվկիանոսի հատակից: Դիցաբանական պատկերացումներում Ջուրը համընդհանուր բեղմնավորման ու ծնունդի միջավայրն է, որը մաքրագործող ու սրբագործող հատկությամբ է օժտված, և որում լողանալու սրբազան ձեսը վերածնվելու խորհուրդն ունի⁴⁵: Հայերիս պաշտամունքում առանձնահատուկ տեղ է գրավել Ծով

⁴² *Տե՛ս* В. Н. Топоров. Яйцо мировое.— МНМ, т. 2, с. 681; D. A. Leeming. Creation Myths of the World.— An Encyclopedia, Book 1, 2010, p. 144.

⁴³ Քրիստոնյա ազգերից միայն հայերիս մեջ է պահպանվել այդ սովորույթը՝ ակունքվելով հեթանոս անցյալից և խորհրդանշելով ծլարձակվող նոր կյանքը: Ծեսը հետագայում, հավանաբար, մեզ հարևան իրանական ցեղերի միջոցով է անցել մահմեդական աշխարհ, որտեղ Նովրուզին՝ Նոր տարվա գարնանային տոնին, նույնպես հատիկեղեն են ծլեցնում:

⁴⁴ Այս միջատը հնդեվրոպական որոշ այլ լեզուներում ևս կապվում է Աստծո կամ Աստվածածնի հետ, ինչպես հուն. πασχαλίτσα, ռուս. божья коровка, գերմ. Marienkäfer, անգլ. ladybug:

⁴⁵ *Տե՛ս* С. С. Аверинцев. Вода.— МНМ, т. 1, с. 240.

Ծիրանին՝ տիեզերական օվկիանոսը կամ երկնային ծովը, որն ամեն ինչի ծնողն ու նախաստեղծն է համարվել, այսինքն՝ տիեզերքը և երկինքը բացի օդայինից, նաև ջրային տարերքի միջոցով են ընկալվել⁴⁶:

Վարդավառի տոնը, ժողովրդական ավանդության համաձայն, կարգվել է Նոյ նահապետի կողմից՝ ի հիշատակ աշխարհակործան ջրհեղեղի, որից փրկվելով՝ տապանը հանգրվանել է Արարատի վրա: Հայոց սրբազան լեռան ստորոտին վերընձյուղվել է մարդկության պատմությունը՝ սկիզբ դնելով նաև հայ ժողովրդի պատմությանը: Ամառվա տապին իրար ջրցողելով՝ մարդկության երկրորդ սկզբի խորհուրդը գոյատևել է դարեդար՝ վերածվելով տոնահանդեսի, որի հնատարյան հովանավորներն Անահիտ և Աստղիկ դիցուհիներն էին:

Քրիստոնեության օրոք Վարդավառը դարձել է Հիսուսի Պայծառակերպության կամ Այլակերպության տոնը՝ կապված Տիրոջ կյանքի այն դրվագին, երբ նա Պետրոս, Հակոբոս և Հովհաննես առաքյալների հետ բարձրանում է Թաբոր լեռ աղոթելու: Մինչ նա աղոթում էր, աշակերտները, օրվա աշխատանքից հոգնած, քնում են: Հանկարծ Հիսուսի դեմքը արևի լույսի պես փայլում ու պայծառանում է, զգեստը՝ սպիտակում ձյան նման: Քիչ հետո երևում են Մովսեսն ու Եղիան և խոսում Հիսուսի հետ: Ողջ լեռը ողողած լույսից աշակերտները զարթնում են ու լսում Աստծո ձայնը՝ “Դա՛ է իմ սիրելի որդին, իրե՛ն լսեցեք”: Օրվա շարականը գովերգում է Թաբոր լեռան վրա պատահածը՝ “Լեռան վրա այլակերպվելով, ցոյց տուեցիր Քո աստուածային զօրութիւնը: Քեզ փառաւորում ենք, ո՛վ իմանալի լոյս”⁴⁷: Այսպես, վաղեմի ջրատոնին փոխարինելու եկած Պայծառակերպության տոնը միջնադարում ներկայացրել է այլակերպված Քրիստոսին և Աստծո որդուն հետևելու պատգամը՝ պահպանելով հանդերձ հնուց ավանդված ջրցողման սովորույթը, որը ներկայումս ևս տոնի ժողովրդական հիմնական ծեսն է: Գյուղերում կա նաև բնության գրկում մատաղ անելու ավանդույթը, որը հնագույն գոհաբերությունների մերօրյա վերապրուկ է:

Առաջին հայացքից իրար հետ կապ չունեցող ջրատոնն ու Տիրոջ պայծառակերպության դրվագը ժողովրդական ծիսակարգում մեկտեղվում են ջրով սրբազործվելու և Աստծո Որդուն փառաբանելու խորհուրդներով, որոնք երկուսն էլ արժեքավոր են հավատավոր հայի համար:

Վերափոխումն Աստվածածնի. Հիսուսի Պայծառակերպությանը հաջորդում է Սուրբ Աստվածածնի տոնը, որը Տիրամոր՝ երկինք առ Աստված փոխվելն է խորհրդանշում, և

⁴⁶ Տե՛ս Գ. Վարդունյան. Ջրի պաշտամունքը հայոց մեջ. Культ воды у армян.– ՀՀ ԳԱԱ պատմության և արևելագիտության ինստիտուտների և “Այաս” ծովային հետազոտությունների ակումբի “Ծովի մշակույթը մարդկության մշակույթն է քաղաքակրթությունների երկխոսությունում” գիտաժողովի նյութեր, Երևան, 2010, էջ 121–127 (հայ.), 291–297 (ռուս.):

⁴⁷ Ա. արքեպ. Մանուկեան. նշվ. աշխ., էջ 177–178: Տոնի մասին տե՛ս նաև Վ. Դևրիկյան. Պայծառակերպությունը և Վարդավառի տոնը, Երևան, 2006:

նույնպես տաղավար տոն է: Ավանդության համաձայն՝ Սուրբ Կույսը խաղաղ է հեռացել այս աշխարհից: Նրան հուղարկավորել են առաքյալները և բարեպաշտ մարդիկ: Բարդուղիմեոսը ներկա չէր, և, երբ լսում է նրա վախճանի լուրն ու այցելում թաղման վայրը մյուս առաքյալների հետ, “գերեզմանաքարը վերցնում են և Տիրամոր մարմինն այնտեղ չեն գտնում. յետագային եկեղեցական հայրերը հիմնուելով այս ավանդության վրայ, հաստատում են Վերափոխումն Ս. Աստուածածնի տօնը”⁴⁸:

Տոնը նշվում է օգոստոսի 15-ի մոտակա կիրակի օրը և հայտնի է նաև Խաղողօրհներ անվամբ, քանզի Հայ Առաքելական բողոք եկեղեցիներում օրհնվում է խաղողի առաջին բերքը, որից հետո միայն կարելի է այն ճաշակել (ինչպես ընդունված էր խնձորի բերքից օգտվել միայն Վարդավառին խնձորօրհների ծեսից հետո): Հին աշխարհում խաղողի և գինու տոները տարածված են եղել մանավանդ հունահռոմեական միջավայրում (դիոնիսոսյան խրախճանքներ, գինու տոներ՝ վինայիաներ և այլն): Օգոստոսին նշվող Խաղողօրհները հեթանոսական Նավասարդի “նոր պտղոց” տոներն է հիշեցնում, երբ բերքի երախայրիքն էին նվիրաբերում աստվածներին, ապա՝ ծեսի մասնակիցներով ճաշակում:

Տոնն ակունքներով աղերսվում է նաև Վանի թագավորության Մեթրի Դոան արձանագրությունում բազմիցս հիշատակվող Խալդյան տոներին, որոնցում խաղողուտ հիմնելու, խշմարելու, էտելու, խնամելու, բերքահավաքի զանազան ծեսեր էին կատարվում⁴⁹: Եվ պատահական չէ, որ հենց խաղողօրհների ծեսն է պահպանվել Հայ Եկեղեցու տոնակարգում, որով առաջին բերքն ընծայվում է աստծուն և օրհնվում, ապա՝ մատուցվում ժողովրդին: Ընդ որում, քրիստոնյա աշխարհում, թերևս, միայն Հայ Եկեղեցին է նման տոն նշում՝ այդ կերպ ևս պահելով գինին իբրև Հիսուսի արյուն դիտելու հուշը:

Ամփոփելով՝ նշենք, որ քննության առնված տոներում ժողովրդական քրիստոնեության դրսևորումներն այսքանով չեն սահմանափակվում. դրանք առկա են ազգային-եկեղեցական մյուս տոներում ևս, որպիսիք են Սուրբ Սարգիսը, Բարեկենդանը, Համբարձումը, Խաչվերացը և այլն, որոնց չանդրադարձանք նյութի ծավալի պատճառով:

Հավելենք, որ անցյալում հայոց բողոք տոներն ուղեկցվել են տոնաձառով: Դրա արմատները հասնում են Կենսաց Ծառի հնագույն պաշտամունքին, որի քրիստոնեական արձագանքներն Աստվածաշնչյան դրախտի Անմահության և Իմացության ծառերն են: Այժմյան տոնակարգում միտում է նկատվում վերականգնելու միջնադարից եկող տոնաձառային ավանդույթը՝ յուրաքանչյուր տոն ուղեկցելով իրեն հատուկ ծառով՝ հաճախ հասկանալի (խաչքուռ) կամ ծաղկահյուս խաչի տեսքով (հարս ու

⁴⁸ Ա. արքեպ. Մանուկեան. նշվ. աշխ., էջ 192:

⁴⁹ Տե՛ս Ս. Գ. Հմայակյան. նշվ. աշխ., էջ 76:

փեսի և այլ ծառեր), թարմ պտուղներով, չոր մրգերով, ինքնաշեն խաղալիքներով զարդարված:

Այսպիսով, ազգային-եկեղեցական տոների մեծ մասը (նաև մյուսների որոշ ծեսեր) ակունքվում են հնուց, միջին դարերում միաձուլվում քրիստոնեական գաղափարախոսությանն ու սովորութակարգին, ինչի արդյունքում հեթանոսական ժամանակների հավատալիքների և դիցաբանության որոշ տարրեր շարունակում են գոյատևել կերտելով ժողովրդական ծիսապաշտամունքային համակարգը: Հայ ժողովուրդն այս կերպ հազարամյակների ընթացքում պահպանել է իր ազգային նկարագիրը, նախաքրիստոնեական անցյալից ժառանգած պաշարը՝ քրիստոնեությամբ սրբազրված, դարձրել ապրելակերպ ու սերնդե-սերունդ փոխանցել: Ժողովրդական քրիստոնեության ավանդույթները վաղ միջնադարից ի վեր որոշակի երանգ են հաղորդել հասարակության տոնական կյանքին, կենսունակ են մնացել մինչ այժմ: Եվ արդի տոնակարգը ներառում է ինչպես անցյալից ժառանգած, այնպես էլ ներկայումս ձևավորված տոներն ու տոնահանդեսները, որոնք մեկ ամբողջություն կազմելով՝ յուրովի արտացոլում են հայոց ազգային մտածելակերպն ու հոգևոր-մշակութային ավանդույթները:

Գոհար Վարդումյան – պ. գ. թ., ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի առաջատար գիտաշխատող, հին դարերի պատմության բաժնի վարիչ: Գիտական հետաքրքրությունները՝ հին հայոց կրոն, դիցաբանություն, պաշտամունքի վերապրուկները հետագա դարաշրջաններում: Հեղինակ է 1 մենագրության, ավելի քան 100 հոդվածի, համահեղինակ 1 ուսումնական ձեռնարկի: gohar.vardumyan@gmail.com

REFERENCES

- Abrahamyan L., Hambardzumyan Z., Shagoyan G., Stepanyan G. The Chain of Seven Pilgrimages in Kotayk, Armenia: Between Folk and Official Christianity. – Sacred Places, Emerging Spaces Religious Peuralism in the Post-Soviet Caucasus. New York, Oxford, 2018.
- Abramyan L. A. Pervobytnyi prazdnik i mifologiya. Yerevan, 1983 (In Russian).
- Agatangeghay Patmutiun Hayots (ashkhatuteamb G. Ter-Mkrtshean ev St. Kanayants), Tpghis, 1909 (In Grabar).
- Alishan Gh. Yushikk hayreniats Hayots, h. A, Venetik-Sb. Ghazar, 1869 (In Armenian).
- Anania Shirakatsi. Tiezeragitutivn ev tomar, Yerevan, 1940 (In Grabar).
- Antonyan Yu. Religiosity and Religious Identity in Armenia: Some Current Models and Developments.– Acta Ethnographica Hungarica, 2011, 56 (2).
- Arutyunov S. A., Ryzhakova S. I. Kul'turnaya antropologiya. M., 2004 (In Russian).
- Astudsashunch Matean Hin ev Nor Ktakaranneri (verahratarakutivn), Yerevan, 1999 (In Armenian).
- Averintsev S. S. Voda.– Mify narodov mira, t. 1. M., 1980 (In Russian).
- “Azgagrakan Handes” (Shushi-Tiflis), 1–26 grqer, 1896–1917 (In Armenian).

- Badalyan H. S. Oracuyci patmutyun, Yerevan, 1970 (In Armenian).
- Bazeyan K., Aghanyan Gr. Zhoghovrdakan qristoneutyan drsevorumnere gyumretsineri tonadsisakan varqum.– “Gitakan ashkhatutyunner”, HH GAA Shiraki hayagitakan hetazotutyunneri kentron, 2014, № 14 (In Armenian).
- Bell C. Ritual Theory, Ritual Practice. New York, 1992.
- Bowker J. Folk Religion.– The Concise Oxford Dictionary of World Religions. Oxford University Press, 2003 (2000).
- Cook R. The Tree of Life. Image of the Cosmos. New York, 1974.
- Devrikyan V. Paydsarakerputyune ev Vardavari tone, Yerevan, 2006 (In Armenian).
- Frazer J. G. The Golden Bough: A Study of Magic and Religion (a new abridgement). Oxford University Press, 1998.
- Hakobyan Gr. Sharakanneri zhanre hay mijnadaryan grakanutyany mej (V–XV dd.), Yerevan, 1980 (In Armenian).
- Handwerk B. From Saint Nicholas to Santa Claus.– www.nationalgeographic.com/news/2018/12/131219-santa-claus-origin-history-christmas-facts-st-nicholas/.
- Hayastani Hanrapetutyany orenqe Hayastani Hanrapetutyany toneri yev hishataki oreri masin.– www.parliament.am/legislation.php?sel=show&ID=1274&lang=arm (In Armenian).
- Hmayakyan S. G. Vani tagavorutyany petakan krone, Yerevan, 1990 (In Armenian).
- Kalendarnye obychai i obriady narodov Vostochnoy Azii. M., 1985 (In Russian).
- Kalendarnye obychai i obriady narodov Zapadnoy Azii. M., 1997 (In Russian).
- Kalendarnye obychai i obriady narodov Zarubezhnoy Yevropy. M., 1973, 1977, 1978, 1983 (In Russian).
- Kapaló J. A. Folk Religion in Discourse and Practice.– “Journal of Ethnology and Folkloristics”, 2013, 1 (1).
- Khachatryan Zh. K., Petrosyan E. Kh. Hamshentsineri tarekan tonern u khagherye (ZhT dari verj –I dar). – Hamshen ev hamshenahayutivn (gitazhoghovi nivter), Yerevan–Peyrut, 2007 (In Grabar).
- Kharatyan–Arakelyan Hr. Hay zhoghovrdakan tonere, Yerevan, 2005 (In Armenian).
- Kharatyan Hr. Tone ev tonahandesi mshakuyte Hayastanum, Yerevan, 2010 (In Armenian).
- Kostaneants K. Grigor Magistrosi Tghtere, Aleksandrapol, 1910 (In Armenian).
- Leeming D. A. Creation Myths of the World. – An Encyclopedia, Book 1, 2010.
- Levin I. Dvoeverie i narodnaya religiya v istorii Rossii (per. s angl. A. L. Toporkova i Z. N. Isidorovoy). M., 2004 (In Russian).
- Manukean A. arkep. Hay ekeghetsu tonere, Tehran, 1969 (In Armenian).
- Melik–Pashayan K.V. Anahit ditsuhu pashtamunqe, Yerevan, 1963 (In Armenian).
- Mkrtchyan S. Hayots tonadsisakan mshakuyt, Yerevan, 2016 (In Armenian).
- Movsisi Khorenatsvov Patmutivn Hayots (qnnakan bnagire ev neradsutyune M. Abeghyani ev S. Yarutiuneyani), Yerevan, 1991 (In Grabar).
- Odabashyan A. Amanore hay zhoghovrdakan tonacuycum.– Hay azgagruyany ev banahyusutyany, h. 9, Yerevan, 1978 (In Armenian).
- Oracoyc, 2020, Surb Edjmiadsin, Mayr Ator (In Armenian).
- Panchenko A. A. Issledovaniya v oblasti narodnogo pravoslaviya: Derevenskie svyatyni Severo-Zapada Rossii. SPb., 1998 (In Russian).
- Petrosyan E. Bogi i ritually Drevney Armenii. Yerevan, 2004 (In Russian).
- Petrosyan E. Prazdniki armyany v kontekste yevropeyskoy kul'tury. Yerevan, 2011 (In Russian).
- Sahakyan A. Zhoghovrdakan kristoneutyan drsevorumnere midjnadaryany Hayastanum, Yerevan, 2014 (In Armenian).
- Simonyan L. Tomarayin dsisashar, h. A, Nor Tari, Surb Dsnund, Yerevan, 2006 (In Armenian).

- Surb Nikoghayos Hayrapeti sqancheliqneri masin.– Varq Srbots, h. G, Sb. Edjmiadsin, 2010.– surbzoravor.am/post/view/surb-nikoghayos-hayrapeti-sqancheliqneri-masin (In Armenian).
- Toporov V. N. Mirovoe derevo, t. 1, 2. M., 2010 (In Russian).
- Toporov V. N. Prazdnik.– Mify narodov mira, t. 2. M., 1982 (In Russian).
- Toporov V. N. Rasteniya.– Mify narodov mira, t. 2. M., 1982 (In Russian).
- Toporov V. N. Yaytso Mirovoe.– Mify narodov mira, t. 2. M., 1982 (In Russian).
- Tumanyan B. E. Tomari patmutyun, Yerevan, 1972 (In Armenian).
- Vardumyan G. D. Bog solntsa Mihr – pokrovitel’ dobra i spravedlivosti u armyan.– Voprosy istorii Armenii (sbornik nauchnykh statey), NAN RA, Institut istorii. Yerevan, 2014, № 15 (In Russian).
- Vardumyan G. Djri pashtamunqe hayots medj. Kul’t vody u armyan.– HH GAA patmutyan yev arevelagitutyan institutneri ev “Ayas” dsovayIn hetazotutyunneri akumbi “Dsovi mshakuite mardkutyan mshakuytn e qaxaqakrtutyunneri yerkkhosutyunum” gitazhoghovi nyuter, Yerevan, 2010 (In Armenian, In Russian).
- Vardumyan G. D. Dokhristianskie kul’ty armyan.– Armyanskaya etnografiya i fol’klor, t. 18. Yerevan, 1991 (In Russian).
- Vardumyan G. Haykazunnere ev Navasardyan tonere.– “Haykazuniner. araspel ev patmutyun” midjazgayIn gitazhoghovi hodvadsneri zhoghovadsu, Yerevan, 2013 (In Armenian).
- Vardumyan G. D. Hayots hin havatqi andradardznere nerkayis tonakargum.– Yerevani V. Bryusovi anv. petakan lezvabanakan hamalsaran. “Grakanutyan ev mshakuyti ardi himnakhndirner” midjazgayin gitazhoghov, pr. E, Yerevan, 2014 (In Armenian).
- Vardumyan G. D. Mifo-epicheskiy obraz armianskogo Mihra v kontekste sravnitel’nogo analiza s rimskim Mitroy.– Mezhdunarodnaya konferentsiya “Transformatsionnye protsessy v epokhu Printsipata. Vklyuchenie Rima v osevoe vremya”. Rossiysko-Armianskiy (Slavyanskiy) universitet. Yerevan, 2015 (In Russian).
- Vardumyan G. D. Proyavleniya narodnogo khristianstva v sovremennoy prazdnichnoy zhizni armyan i russkikh.– “Vestnik Yerevanskogo gosudarstvennogo universiteta yazykov i sotsial’nykh nauk im. V. Bryusova”, 2017, № 1 (In Russian).
- Vardumyan G. D. Vagh midjnadarean Hayastani hokevor mshakoyte (hetanosutivnits depi khristoneutivn).– “Bazmavep” (Venetik), 2010–2011, № 1–2 (In Armenian).
- Yoder D. Toward a Definition of Folk Religion.– “Western Folklore”, 1974, 33 (1).

MANIFESTATIONS OF FOLK CHRISTIANITY
IN THE FESTIVE LIFE OF ARMENIANS

GOHAR VARDUMYAN

S u m m a r y

Key words: holiday, folk Christianity, national-church holidays, holiday calendar, festive culture, heathen, Haykid calendar, Armenian Apostolic Church, temple, ritual, ceremony.

In the social and cultural life of Armenians, professing Christianity for more than 1700 years, special place occupy such holidays as Holy Christmas, the Presentation of the Lord to the Temple, Palm Sunday, the Resurrection, the Transfiguration of Jesus Christ, the Transfiguration of Holy Virgin, the Holy Cross, etc. For many centuries, people have celebrated them under the patronage of the Armenian Apostolic Church. It is known that with the adoption of Christianity, many pre-Christian traditions, especially folk festivals and connected with them customs, merged into Christian rituals and everyday life of the people.

On the basis of archaeological, folklore and, especially, ethnographic data, it was established that in the pagan past the festive life proceeded in accordance with the economic activity of the society, which was inseparably connected with the natural environment. Holidays were devoted to some significant event or the ruler or gods. Festivities were held in temples, sanctuaries or in nature.

With the adoption of Christianity, a holiday calendar was made, which reflected the Christian realities associated with Jesus Christ, Holy Virgin, saints, the cross, as well as important historical events and personalities. The celebrations took place in churches, monasteries, sacred places, and were accompanied by a solemn ceremony. But both in ancient and medieval times, people celebrated the holiday in their own way, after the official part they continued it in the lap of nature, in some sacred place, or at home, with family.

All this unofficial part of the holiday after the church ceremony is hence “folk Christianity”, which since the early Middle Ages has given a special national air to the festive life of society, and many of its rites and customs have survived to the present day, reflecting the Armenian mentality and traditions of the spiritual culture of the people.

Gohar Vardumyan – Candidate of Sciences in History, Leading Researcher at the NAS RA Institute of History, Head of the Department of Ancient History. Scientific interests: ancient Armenian religion, mythology, cult echoes in later eras. Author of 1 monograph, more than 100 articles, co-author of 1 textbook. gohar.vardumyan@gmail.com